

פרק 18: שאלת הערבים – דיון ענייני

ארץ ישראל יכולה להיות למדינה יהודית בלי לעקור את ערביי הארץ ממקומם. כל מי שטוען ההפך טועה בתכלית. ארץ ששטחה גדול מ-100,000 קמ"ר והיא מיושבת בצפיפות ממוצעת כשל צרפת (78 תושבים לקילומטר רבוע) יכולה להכיל למעלה מ-8,000,000 תושבים. בצפיפות ממוצעת כשל שווייץ (194) תכיל הארץ למעלה מ-10,000,000, ובצפיפות של גרמניה או איטליה (140) כ-14,000,000 תושבים. כיום יושבים בה מעט יותר ממיליון וחצי תושבים, יהודים, ערבים ועבר ירדנים. יש אפוא די והותר מקום בארץ-ישראל לקלוט את רוב יושבי הגטו של מזרח אירופה המרכזית – כלומר את רובם הגדול של חמישה מיליון היהודים שחיים שם – בלי להתקרב אפילו לצפיפות האוכלוסים המתונה של צרפת. אם לא יבחרו הערבים להגר מן הארץ מרצונם אין להם שום צורך לעשות זאת.

עוד שטות היא הקביעה שאם יהיו הערבים מיעוט במדינה המיושבת ברובה ביהודים הם יירדפו וידוכאו. פחות מכול רשאים לחזור על השטות הזאת מחברי הספר הלבן של 1939. מאחר שהם מבטיחים לנו שהיהודים נידונו להישאר מיעוט בארץ ביחס של שניים לאחד, ולא זו בלבד שלא ידוכאו אלא הם אף ייהנו ממנעמי הבית הלאומי היהודי, באיזו זכות הם טוענים שהמצב ההפוך יהיה בגדר אסון לערבים? הגיוני הרבה יותר שמחברי הספר הלבן יציעו למיעוט הערבי את אותן ערובות שלדעתם די בהן כדי להבטיח את רווחתו של מיעוט יהודי.

הנחה חסרת שחר היא שמיעוט אתני הוא מיעוט מדוכא תמיד ובכל מקום. אין זו אמת. הסקוטים שיצאו מסקוטלנד והוולשים שיצאו מוויילס חיים בכל רחבי אנגליה, ואיש אינו טוען שזכויותיהם מקופחות. נתבונן במעמדו של המיעוט הקתולי הדובר צרפתית במחוז אונטריו המערוב שבקנדה. בשום פנים אין לומר שהוא מדוכא. רוסיה הסובייטית אשמה בחטאים רבים, אבל איש אינו יכול להכחיש שהמיעוטים האתניים שבתוכה נהנים ממעמד סביר מאוד של שוויון – אם יש משהו שאפשר 'ליהנות' ממנו כל עיקר באווירה הפוליטית של ברית המועצות. צ'כוסלובקיה הייתה מדינה למופת במוכן הזה, וכך גם פינלנד כיום, שם המיעוט השוודי נהנה ממעמד שבכמה מובנים עולה על מעמד של הסקוטים בבריטניה.¹⁵⁸ אין דבר מושלם בעולם הזה, כמוכן, ואין

158 לפי חוקת פינלנד (סעיפים 14, 22 ו-75), השפה הפינית והשפה השוודית שוות מעמד בתור השפות הרשמיות של פינלנד. רק במחוז אלנד (Åland), שבו יש רוב של אזרחים

ספק שנעים יותר להיות חלק מן הרוב ולא מן המיעוט, אפילו בתנאים הטובים ביותר שאפשר להעלות על הדעת; אבל אין בכך כדי לומר שמעמדו של מיעוט תמיד ובכל מקום הוא הרה אסון. לכל עם גדול יש קיבוצים שמהווים מיעוטים בארצות אחרות: האנגלים בדרום אפריקה, הצרפתים בקנדה, בכלגיה ובשווייץ, הגרמנים בכל רחבי העולם. מעמדם של בני המיעוט תלוי במשטר. במשטר הגון מיעוטים יכולים להתקיים בשביעות רצון סבירה. אין לעולם זכות להניח שהמדינאות היהודית אינה מסוגלת להקים משטר הגון כמו באנגליה, בקנדה או בשווייץ. אחרי ככלות הכול הלא ממקורות יהודיים למד העולם איך יש לנהוג ב'גר אשר בשעריך'.¹⁵⁹

יש רק מצב אחד שבו קיומו של המיעוט הרה אסון: כשהמיעוט הוא מיעוט בלבד, מיעוט תמיד ובכל מקום, מפוזר בתוך עמים אחרים ואין לו פינה בעולם שהוא יכול למצוא בה מפלט. אין זה מצבם של הערבים, שיש להם ארבע ארצות ערביות ממזרח לתעלת סואץ ועוד חמש ממערב לה. כמה מן הארצות האלה כבר עצמאיות, האחרות עדיין לא. אבל בכל אחת מהן יש רוב ערבי שאין עליו עוררים, וכל אחת מהן היא כבר מולדת לאומית ערבית.

בשלב הזה בזבוז זמן הוא לנסח טיוטות חוקה לארץ-ישראל היהודית של העתיד. אבל ייתכן שיש מי שמודאגים באמת ובתמים באשר למה שיקרה לערביי ישראל אם תיעשה הארץ מדינה יהודית. המחבר יכול לפחות לתת להם מושג מה על כוונותיהם של היהודים בתחום הזה כשיהיו לרוב, וכשארץ-ישראל תהיה מדינה ריבונית. הדברים האלה אולי ירגיעו את מי שילמדו לדעת איך רואים הציונים – ולא המתונים שבהם אלא אנשי האגף ה'קיצוני' כביכול של הציונות – את חוקתה של הארץ בעתיד. הקטעים שלהלן הם מובאות מתוך טיוטה שעובדה בידי הנהלת התנועה הרוויזיוניסטית בשנת 1934,¹⁶⁰ ולכן אפשר לומר

ממוצא שוודי, יש ממשל עצמי בעל סמכויות. לסקוטלנד יש רשות ממשל עצמי נבחרת העוסקת בתחומי החינוך, הבריאות, המשפט, השיכון ואיכות הסביבה.

159 דברים יד, 21; ובשינויי נוסח במקומות רבים בתנ"ך.

160 אין בארכיון מכון ז'בוטינסקי רישום של פעילות זו, והיא לא נזכרה במאמרי ז'בוטינסקי ובאיגרותיו, וגם לא בביוגרפיות שנכתבו עליו. המקורות הספרותיים של הטיוטה, הנזכרים בהמשך, שימשו אותו עצמו בעבודת המוסמך שלו במשפטים (ראו מאמרו 'ממשל עצמי של מיעוט לאומי', בכרך לאומיות ליברלית א, עמ' 198-241), שיחד עם תוכנית הלסינגפורס (ראו כרך מצב האומה א, עמ' 269-276) הם יסודות המתווה החוקתי המפורט בהמשך הפרק.

שהדברים האלה הם בחזקת 'הגרוע מכל מה שיכול לקרות' לערביי ישראל. הטיוטה אינה תוכנית רשמית, והמחבר אינו מוכן להגן על כל תג שבה. אף על פי כן נדרשה עבודה זהירה ורבה כדי להכינה. קשת רחבה של תקדימים נבדקה, נבחנו מסמכים שזכו לכבוד רב בשעתם, בימים שבהם התאהבה האינטליגנציה של מזרח אירופה המרכזית – שכללה אז גם את רוסיה – בהגותם של הסוציאליסטים האוסטרים על מדינת הלאומים (Nationalitaeten Staat).¹⁶¹ הם קראו את ספריו של רודולף שפרינגר,¹⁶² את הפרוטוקולים של ועידת ברין של המפלגה הסוציאל-דמוקרטית האוסטרית,¹⁶³ את החוק ההונגרי המצוין מ-1868 על השימוש בלשונות המיעוטים בתקשורת השירות האזרחי,¹⁶⁴ ואפילו את החוקים הראויים לציון של תורכיה הישנה על האוטונומיה של קהילות אתניות-דתיות, שכינויו הרשמי היה מילֵט (Millet), כלומר אומה: מילֵט-אֵירוֹם (האומה היוונית), מילֵט-אֵי-אַרְמֵני (הארמנית), מילֵט-אֵי-מוֹסְוֵייה (בני דת משה) וכדומה.¹⁶⁵ אפשר להביא כאן פסקאות מעטות בלבד, את אלה שעוסקות בשוויון אזרחי, בשפות, במה שמכונה 'אוטונומיה תרבותית', במקומות הקרושים ובחוקי הקרקעות. ניגע כאן רק בנושאים כלליים ביותר. המובאות האלה יאוששו את הצהרתו של המחבר לפני הוועדה המלכותית לארץ-ישראל,¹⁶⁶ שהיהודים

161 הקיסרות האוסטרו-הונגרית הייתה מדינה רבת לאומים, ועל רקע זה הועלו בה הצעות ורעיונות לשמירה על אחדות הממלכה תוך כדי מתן ביטוי לזהויות האתניות הנפרדות בתוכה.

162 רודולף שפרינגר (Rudolf Springer) הוא אחד משמות העט של קרל רנר (Karl Renner, 1870-1950) – משפטן ומדינאי, ממנהיגי המפלגה הסוציאל-דמוקרטית האוסטרית (SPO). ז'בוטינסקי חיבר הקדמה לתרגום הרוסי של חיבורו 'המדינה והלאום'. ראו בכרך לאומיות ליברלית א, עמ' 180-186. בהקשרים שונים ובזמנים שונים ציין ז'בוטינסקי שרנר השפיע על עיצוב השקפותיו מתוך גישה ביקורתית.

163 בוועידת המפלגה שהתכנסה בעיר ברנו (Brno) ב-24-29 בספטמבר 1899 התקבל רעיון האוטונומיה הלאומית והתרבותית של העמים השונים בקיסרות כאחד מיסודות התוכנית המדינית של SPO.

164 בשנת 1868 נחקק בהונגריה חוק הלאומים, ולפיו כל אזרחי הממלכה הם אומה אחת שאינה ניתנת להפרדה ואין ביניהם כל הבדל, זולת השימוש הרשמי המוכר בלשונות המיעוטים הלאומיים. חוק זה נחקק שנה אחרי כינון הקיסרות האוסטרו-הונגרית, שהתקיימה עד 1918.

165 מילֵט – הכינוי שניתן באימפריה העות'מאנית לכל עדה או קהילה דתית מוכרת. שיטת המילטים הונהגה במסגרת הרפורמות שהונהגו במאה התשע-עשרה ולפיה ניתנו הכרה ואוטונומיה פנימית לעדות השונות, על בסיס השתייכות דתית. ראש המילֵט היה כפוף לסולטאן.

166 ז'בוטינסקי הופיע לפני ועדת החקירה (ועדת פיל) ב-11 בפברואר 1937, בישיבה שכינס

מוכנים לערוב שהמיעוט הערבי בארץ-ישראל היהודית יזכה למרב הזכויות שהערבים תובעים לקבל, ולא השיגו אותן מעולם בשום ארץ אחרת. בשעה שקוראים את הטיוטה הזאת יש לזכור שלפי העיקרון שהוא עמוד התווך של הרוויזיוניזם הציוני, אי-אפשר לקדם את ארץ-ישראל לעצמאות מדינית אלא לאחר שיושג בה רוב יהודי. מצד אחר, באותם הימים (ב־1934) ראו הרוויזיוניסטים בארץ-ישראל העצמאית דומיניון באימפריה הבריטית. רבים מהם עדיין סבורים כך.¹⁶⁷

1. שוויון אזרחי

- (א) עקרון שוויון הזכויות לכל האזרחים מכל גזע, דת, שפה ומעמד יונהג בלי הגבלה בכל תחומי החיים הציבוריים, ובלכד שלא יהיה בכך כדי למנוע מכל יהודי בארץ אחרת לשוב אל ארץ-ישראל ובכך להיעשות אוטומטית לאזרח המדינה.
- (ב) בכל ממשלה שבה ראש הממשלה יהודי יהיה סגנו ערבי, ולהפך.
- (ג) יהודים וערבים ישתתפו במידה יחסית בכל החובות ובכל ההטבות שהמדינה מטילה ומעניקה; זה יהיה הכלל באשר לבחירות לפרלמנט, לשירות האזרחי והצבאי ולחלוקת התקציב.
- (ד) אותו כלל יונהג בערים המעורבות ובמועצות האזוריות.

2. שפות

- (א) לשפה העברית ולשפה הערבית יהיו זכויות שוות ותוקף חוקי שווה.
- (ב) כל חוק, הצהרה, צו, מטבע, שטר או בול של המדינה, וכל פרסום וכתובת שיודפסו על חשבון המדינה יהיו תקפים רק אם ייכתבו במידה שווה בעברית ובערבית.
- (ג) עברית וערבית ישמשו במידה שווה של חוקיות משפטית בפרלמנט, בבתי המשפט, בבתי הספר ובכל משרד או גוף של המדינה, ובכל בתי הספר מכל הדרגות.
- (ד) כל משרדי המדינה יענו לכל פונה בעל פה או בכתב בשפת הפנייה, בין עברית ובין ערבית.

הלורד פיל בבית הלורדים בלונדון, מכיוון שלא הותר לו להיכנס לארץ ישראל ולמסור עדות בזמן ביקור הוועדה בארץ.

¹⁶⁷ ז'בוטינסקי עצמו פעל לקידום רעיון הדומיניון ב־1934. ראו: ז'בוטינסקי, אגרות, כרך תשיעי (1934), איגרת 352. עוד לפני כן כתב באהדה על הרעיון. ראו מאמריו על הדומיניון השביעי בכרך ארץ ישראל ב במהדורה זו.

3. אוטונומיה תרבותית

(א) הקהילות האתניות היהודית והערבית יוכרו בתור גופים ציבוריים בעלי מעמד שווה לפני החוק. אם תהיה הצדקה סבירה לערבים הנוצרים, או לכל קבוצה אחרת, בדרישתם לאוטונומיה ולמידה של הכרה בעצמאותם התרבותית, יהיה הפרלמנט רשאי לקבל את דרישתם.

(ב) אלה העניינים שבהם תסמיך המדינה את הקהילה האתנית לפעול למען חברי הקהילה: (1) דת ומעמד אישי; (2) חינוך על כל ענפיו ודרגותיו, בייחוד בלימודי החובה בבתי הספר היסודיים; (3) סעד, ובכלל זה כל צורות הסיוע החברתי; (4) בירור כל הסוגיות המשפטיות הרגילות שהתעוררו בתוך הנושאים שלעיל.

(ג) כל קהילה אתנית תבחר אספת נבחרים משלה, וזו תורשה לפרסם צווים ולהטיל מסים בגבולות האוטונומיה שלה, ולמנות הנהלה לאומית שתהיה כפופה לה.

(ד) שר בדרג של חבר ממשלה קבוע, שאינו תלוי באף מפלגה, ייצג את הקהילה האתנית בממשלת המדינה.

4. המקומות הקדושים

(א) כמה שטחים בעיר העתיקה של ירושלים, שאת גבולותיהם יקבע חבר הלאומים, ייהנו ממידה של אקסטרה-טריטוריאליות כמו זו שנהוגה בכל העולם לשגרירויות של מדינות.

(ב) כל אחד מן השטחים האלה ייחשב לרשות מקומית, והיא תנוהל בידי מועצה שחבריה יתמנו לפי הסכמים בין הרשויות הדתיות הנוגעות בדבר.

(ג) משטר דומה, בהבדלים המתבקשים, יונהג גם במקומות הקדושים האחרים במדינה.

(ד) אשרות כניסה לצליינים לפרק זמן סביר יינתנו חינם לנתיני כל המדינות, פרט לימי מלחמה, ויוגבלו רק בשל צרכים אמתיים של תברואה, תנועה וביטחון הציבור, ובתנאי שהרשות הדתית הנוגעת בדבר תטפל בצליינים האביונים ואחר כך תדאג להחזירם לארצותיהם על חשבונה.

(ה) נציג חבר הלאומים בדרגת שגריר ימונה לייצג את האינטרסים של הארגון.

5. הקרקעות

- (א) יוקם בית משפט לענייני קרקעות, ובין חבריו יהיו שופטים, מומחים מתחום החקלאות ונציגים אחרים, משתי הקהילות הלאומיות.
- (ב) כל אדמות הפור, וכל השטחים שלדעת בית המשפט אינם מעובדים כראוי, יופקעו (בכפוף לפיצוי הוגן לבעליהן) ויעמידו יחד את עתודת הקרקעות של המדינה.
- (ג) אדמות העתודה האלה יושבחו על חשבון המדינה, יחולקו לחלקות ויימסרו, במחירים הוגנים ובתנאי אשראי נוחים, ליחידים ולקבוצות.
- (ד) חלקות הקרקע יימסרו בפיקוחו של בית המשפט לענייני קרקעות לדורשים יהודים וערבים ולקבוצות בלי אפליה.
- (ה) כל דורש יהיה חייב להוכיח לבית המשפט: (1) שאין לו בבעלותו שום קרקע אחרת; (2) שיש לו מינימום של הון ציוד שנדרש כדי לעבד את החלקה, בין שההון או הציוד שייכים לו ובין שסופקו לו בידי אחרים; (3) שהוא יעבד את החלקה בעצמו.

*

שאלה אחרת היא אם יראו הערבים בכל זה תמריץ חזק די הצורך להישאר במדינה היהודית. אבל אם לא, המחבר מסרב לראות ברצונם להגר אסון או טרגדיה. גם הוועדה המלכותית לארץ-ישראל לא נרתעת מן ההצעה הזאת.¹⁶⁸ אומץ לב הוא תכונה מידבקת. מאחר שיש לנו הסמכות המוסרית הנעלה הזאת לחזות בקור רוח ביציאתם של 350,000 ערבים מחלק אחד של ארץ-ישראל, אל לנו להיבהל גם מיציאתם האפשרית של 900,000 ערבים. המחבר, כאמור, אינו רואה שום צורך ביציאה הזאת; מבחינות רבות היא אף אינה רצויה. אבל אם יתברר שהערבים מעדיפים להגר, אפשר לדון בכך בלי להעמיד פנים שאנו חוששים.

מאז 1923, כשבתוך חודשים אחדים עברו 700,000 יוונים לפחות למקדוניה ו-350,000 תורכים עברו לתרקיה ולאנטוליה, נעשה הרעיון בדבר הגירות המוניות שכאלה מוכר וכמעט אהוד. הר היטלר, כל כמה שהוא שנוא עלינו, חיזק בזמן האחרון את הפופולריות של הרעיון. מובן שמבקריו מגנים בתוקף

168 ברוח ועדת פיל נאמר (פרק 22 סעיף 10) שיהיה צורך להעביר כ-225,000 ערבים מתחום המדינה היהודית אל המדינה הערבית או עבר הירדן, ולהעביר כ-1,250 יהודים מתחום המדינה הערבית לתחום המדינה היהודית.

את מדיניותו בהעברת גרמנים מטְרנטינו ומן הארצות הבלטיות אל שדות ובתים שנשדרו מפולנים;¹⁶⁹ אבל גזילת הפולנים, לא העברת הגרמנים, היא שעוררה את הביקורת. איננו יכולים להימנע מן הרושם שאילו היה מדובר רק בגרמנים מצד אחד ובאיטלקים ובבלטים מן הצד האחר, היה מתברר שהמבצע אינו רע כל כך לרווחתם המשותפת. כשחזה מר רוזוולט שאחרי המלחמה יהיו עשרים מיליון פליטים בכוח,¹⁷⁰ אין ספק שהוא הביא בחשבון שמצבם של כל המיעוטים בארצות רבות יהיה קשה מנשוא, ואולי יהיה צורך למצוא לבעיה פתרון רדיקלי כלשהו. נויסנטיה, השוכנת כידוע בין אנדיביה להדוליה,¹⁷¹ מאוכלסת בתערובת של שני העמים; רוב התושבים בה אנדיבים, ולכן נקבע ב-1918 שהיא תסופח לאנדיביה. התוצאה היא שבאנדיביה חי מיעוט של 300,000 הדולים, והם מחוללים צרות. אולי עדיף היה לספח את המחוז להדוליה? אבל אז היו בהדוליה 500,000 אנדיבים, והתוצאה – זהה. שלטון הרוב אולי אינו תרופת פלא, אפילו כשמדובר במפלגות פוליטיות, אבל כשמדובר בלאומים התרופה פשוט אינה פועלת אלא כסם מתסיס. החלופה, שלטון המיעוט, גרועה עוד יותר. הפתרון הרדיקלי האמתי הוא התקדים של יוון ותורכיה משנת 1923.¹⁷² המחבר מפקפק אם יהיה אפשר ליישם את הפתרון הזה כאן, ועל כל פנים אולי כדאי לנסות פתרונות אחרים, שלא יידונו כאן. ואולם להלכה הרעיון בדבר חלוקה חדשה של המיעוטים הולך וקונה לו אוהדים גם בקרב 'טובי בני האדם', ואין עוד צורך להימנע מלדון בו.

זאת ועוד, יש הבדל מוסרי גדול בין מה שקורה בארץ-ישראל ובין מקומות מרובי לאומים אחרים בשאלה המסוימת הזאת של הגירת המיעוט. בכל המקומות

169 הכוונה להסכם בין גרמניה לברית המועצות מ-24 באוגוסט 1939, ולפיו הועברו גרמנים אתניים מהמדינות הבלטיות, שיועדו להיות באזור ההשפעה הסובייטי, אל אזור דנציג שנכבש מידי פולין. טרנטינו (Trentino) הוא מחוז בהרי האלפים שעבר במהלך ההיסטוריה כמה פעמים מידי האיטלקים לידי גרמנים ואוסטרים וחוזר חלילה. עם חלוקת פולין בין גרמניה לברית המועצות הוחל ביישוב גרמנים בשטחים שלפי תוכניתו של היטלר נועדו להיות 'מרחב המחיה' הגרמני. האיכרים הפולנים גורשו ורכושם הוחרם ונמסר לגרמנים.

170 לעיל, הערה 6.

171 שמות מקומות ועמים דמיוניים.

172 בהסכם לוזאן (Lausanne, 24 ביולי 1923) בעניין הסדרי השלום באסיה הקטנה עם התמוטטות האימפריה העות'מאנית הוחלט על חילופי אוכלוסין בין יוון לתורכיה. כך הועברו ליוון כ-1,200,000 יוונים, ולתורכיה כ-600,000 תורכים. על הסכם זה התבססה ועדת פיל בהצעת חילופי האוכלוסין שלה.

האחרים החיכוך נגרם בגלל שאפתנות: מגזר אחד באוכלוסייה שואף להשתלט על האחרים, על כל פנים כך חושש המגזר החלש יותר. השאיפה הזאת לשלטון מוצאת לה צידוק, או תירוץ, בעצם הדבר שהיא מבטאת כוח חיות מורש חזק ונמרץ כל כך, עד שנדרש איפוק שמיימי כמעט כדי לרסנו. אבל גם כך אין זו, בסופו של דבר, אלא שאפתנות ולא צורך של ממש – רעבתנות ולא רעב. בארץ-ישראל, חוסר הנוחות שייגרם לאוכלוסייה הילידית מבואם של המוני מהגרים נובע מן הצורך הטרגי של המהגרים האלה למצוא לעצמם בית. אין לו דבר עם שאפתנות, ולא עם הרצון לשלוט על עם אחר; במקרים רבים אין לו אפילו דבר עם הרצון להגר, שכן בכל הגירה המונית בוודאי יש מאות אלפים שהיו מעדיפים, אילו יכלו, להישאר בביתם הישן. הסיבה כאן היא רעב אמת, תשוקתו וגעגועיו של עם שאין לו מקום אחר שיכול להיות לו לבית. אם יעדיפו הערבים להגר, עצם העובדה שהם מסוגלים לעשות זאת תוכיח שאכן יש להם 'מקום אחר' לבנות בו את ביתם החדש. התחרות הזאת בין 'אין מקום אחר' ובין 'יש מקום אחר' תשקף את המאפיין האוניברסלי של העת החדשה שלנו – ההסדר שאין מנוס ממנו בין מי שיש להם ובין מי שאין להם. ומי שאין להם אינם חייבים להרגיש אשמה על שכפות המאזניים הגיעו לכלל שיווי משקל כמו שהיו אמורות לעשות לפני זמן רב.

דבר אחד ודאי: כל ארץ ערבית שתמצא את האומץ ואת השטח להזמין את המהגרים היוצאים מארץ-ישראל תיהנה מיתרונות חומריים עצומים. היא תקבל מיד סכומי כסף גדולים ויעמוד לרשותה סיוע מצד מומחים עולמיים כדי להוציא אל הפועל תוכניות שאפתניות מאוד של השקיה והשבחת קרקעות. המהגרים הערבים בוודאי יביאו אתם חמורים טעונים כל טוב. כל קשיי הפינוי מאירופה אולי ייפתרו בקלות רבה יותר. מי יודע?

אבל כל הדברים האלה נאמרו בדרך אגב ואין להם שום קשר עם מטרות המלחמה. בארץ-ישראל משני עברי הירדן יש די מקום למיליון ערבים, ועוד למיליון צאצאיהם, וגם לכמה מיליוני יהודים – ודי מקום לחיים בשלום, שלום רב כל כך עד שישכין שלום גם באירופה.

פרק 19: *Senatus Populusque Judaeorum*¹⁷³

הצדק האובייקטיבי וחסר הפניות מחייב שדרישת המלחמה הראשונה של

173 לטינית: 'הסנאט והעם היהודי'; לפי הצירוף הרומי הנפוץ, *Senatus Populusque Romanus*, 'הסנאט והעם הרומי'.